

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պարմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՎ Ս ՄԵԿ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ(ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ, ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԹՈՒՐԹԻՅՈՒՄ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ (1915-1918 ԹԹ.). ԵՐԵՎԱՆ, 2005, 202 ԷԶ)

Սկսած XX դարի 60-ական թվականներից մեծապես աճել է հետաքրքրությունը Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ: Նշված ժամանակաշրջանից ի վեր տպագրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, ակամատեսների վկայություններ: Մեծ աշխատանք է կատարվել զանազան երկրների, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ավստրիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի արխիվներում պահվող վավերագրերի հրատարակության ուղղությամբ¹:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում իրենց ավանդն են ներդրել հայրենական պատմաբանները, որոնցից ոմանք՝ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը, Ռ. Գ. Սահակյանը, Զ. Ս. Կիրակոսյանը, խորհրդային իշխանության տարիներին խիզախել են դառնալ այս բնագավառում պատմագիտական հետազոտությունների սկզբնավորողները մեր հանրապետությունում: Հայոց ցեղասպանության պատմության բազմակողմանի ուսումնասիրության համար լայն հնարավորություններ են ստեղծվել Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո: Ժամանակակից պատմաբանները, ի շարս այլ հարցերի, պատշաճ ուշադրություն են դարձնում նաև Մեծ Բրիտանիայի՝ Հայկական հարցում որդեգրած քաղաքականությանն ու դիրքորոշմանն առընչվող զանազան խնդիրների ուսումնասիրությանը:

Հայոց ցեղասպանության հարցում 1915-1918 թթ. անգլիական դիվանագիտության ելևէջներին նվիրված՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Տիգրան Սարուխանյանի մենագրությունն արժեքավոր ներդրում է Անգլիայի պաշտոնական շրջանների վարած քաղաքականության ուսումնասիրության ասպարեզում: Նշենք, նախորդ հեղինակները (Լ. Ա. Բայրամյան, Ա. Զ. Կիրակոսյան)² մեկնաբանել են միայն Անգլիայի քաղաքականու-

¹ Թվարկներ առավել կարևորները. Генерал армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966; 2-с. дополненное издание, Ереван, 1982; A. Beylerian, Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983; United States Official Documents on the Armenian Genocide. Compiled and introduced by Ara Sarafian, v. I-III, Watertown, 1993-1995; Österreich-Armenien 1872-1936. Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian. Band I-XII, Wien, 1995; Documenti diplomatici italiani sull'Armenia. Seconda serie: 1891-1916. A cura de M. Russo, v. 1-2, Firenze, 1999; *Волфрам и Зигрид Густы*. Генерал армян. Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, Ереван, 2005.

² Լ. Բայրամյան, Արևմտյան Հայաստանի անգլիական իմպերիալիզմի պլաններում, Երևան, 1982; Ա. Կի-

ջականության պահպանման ամփրամեշտությունը, հիրավի, դարձել է մեծ տերությունների՝ Մերձավոր Արևելքում վարած արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից: Այս խնդրում XIX դարի վերջին քառորդում ընդգծված շահագրգռվածություն էին հանդես բերում եվրոպական բոլոր մեծ պետությունները, մասնավորապես՝ Ֆրանսիան³:

Ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների զարգացման հետագա ընթացքը, մեծ տերություններից ոչ մեկը ռազմավարական իր շահերին անհարիր՝ Օսմանյան կայսրության կամ Թուրքիայի մասնատմանը վերաբերող առաջարկությամբ երբևէ հանդես չեկավ, քանզի այն հղի էր տարածաշրջանում եվրոպական պետություններից որևէ մեկի ռազմավարական դիրքերի շեշտակի ամրապնդման հեռանկարով՝ ի վնաս մյուսի: Իսկ այս իրողությանը քաջատեղյակ Աբդուլ Համիդ II-ը հմտորեն օգտագործում էր մեծ տերություններին բզկտող տարածապետությունները, որոնք ճանապարհ էին հարթում տարբեր ժողովուրդների և, մասնավորապես, արևմտահայության ցեղասպանության՝ սուլթանի որդեգրած քաղաքականության իրականացման համար:

Հայոց ցեղասպանության գործընթացի սաստկացումը 1915 թ. զարմանը Տ. Սարուխանյանը պայմանավորում է եվրոպական տերությունների, մասնավորապես՝ Անգլիայի՝ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ վարած ռազմադիվանագիտությամբ: Նա մանրամասն քննարկում է 1915 թ. Չերչիլի և Քիթչինների՝ ռազմական գործողությունների իրականացմանն առնչվող ծրագրերի, զանազանությունը և հայ ժողովրդի ողբերգության հարցում Չերչիլի ծրագրի ունեցած չարագուշակ դերը, որը նախատեսում էր ռազմական գործողությունների ծավալում Դարդանեղի տարածաշրջանում՝ Կոստանդնուպոլսի գրավման նպատակով: Ըստ հեղինակի՝ Մեծ Բրիտանիային հետաքրքրում էին միայն Օսմանյան կայսրության ժառանգությանը տիրանալու և Ռուսաստանին դրան անմասնակից դարձնելու հարցերը: Այդ պատճառով կառավարության հավանությանն արժանացել է Չերչիլի ծրագիրը, որը հանգեցրել է անգլիացիների պարտությանը և դրանով իսկ երիտթուրքերի պարագլուխների համար ստեղծել բարենպաստ պայմաններ արևմտահայության համատարած բնաջնջման քաղաքականության իրականացման համար:

Անգլիական արևելյան փաստաթղթերի ուսումնասիրության հիման վրա Տ. Սարուխանյանն անդրադառնում է հայ քաղաքական գործիչների իդձերին՝ կապված հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպման հետ՝ կիլիկիայում վերահաս ռազմական գործողություններին մասնակցելու նպատակով, և եզրակացնում, որ այդ քայլն «ուղղված էր ոչ միայն ցեղասպանության ենթարկվող հայրենակիցների փրկությանը, այլև Թուրքիայի դեմ կովող Ամստանտի հաղթանակին ծառայելուն» (էջ 59): Հեղինակը հիմնավորապես մերկացնում է Մեծ Բրիտանիայի «հայադավ» քաղաքականությունը, որը խուսափել է անգլիական նկրտումներին անհարիր՝ հայկական կամավորական շարժմանը խթանելու ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկելուց: Նա շեշտում է նաև այս հարցում անգլո-ֆրանսիական մրցակցության հանգամանքը, բայց, ցավոք, ամբողջ խորությամբ չի բացահայտել

³ Նշենք, ի դեպ, որ այն դեպքս Նապոլեոն I-ի արվարքին բաղադրականության գլխավոր նախադրյալներից էր: Sté E. Driault, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane (1806-1808), Paris, 1904, p. 60; В. Г. Смирнов, Наполеон и Александр I, М., 2003, с. 110.

դրա մանրամասները, քանզի չի օգտագործել ֆրանսահայ պատմաբան Ա. Պելլերյանի՝ ֆրանսիական զանազան արխիվների, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի վավերագրերի ժողովածուն⁴, որն ամփոփում է խնդրո առարկա հարցին նվիրված հարուստ փաստաթղթեր և, ամշուշտ, հեղինակին հնարավորություն կընձեռեր թե՛ ամբողջացնելու կամավորական շարժման կազմակերպման առնչվող՝ հայտարարում առկա պատկերը և թե՛ հստակեցնելու ռազմական գործողությունները կիլիկիայում ծավալելու շուրջ Թուրքիայի դեմ մարտնչող տերությունների բուն նպատակների հետ որևէ աղերս չունեցող՝ հայ գործիչների բաղձաքննությունը:

Տ. Սարուխանյանը մանրագծին քննարկում է Անտանտի տերությունների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի հայտարարությունը և կարևորում պաշտոնական Անգլիայի դիրքորոշումն այդ փաստաթղթի վերջնական բնագրի մշակման գործում: Նա այդ հայտարարությունն իրապամբ բնութագրում է իբրև ոչ այնքան Հայոց ցեղասպանությունը, որքան ցեղասպանությունն ընդհանրապես դատապարտող «առաջին միջազգային իրավական փաստաթուղթ» (էջ 71): Հեղինակը ցուցաբերում է ընդգրկում մոտեցում և այս հարցն ուսումնասիրում լայն շտապիղով, հավաստում, որ թե՛ Բարձր Դռան և թե՛ եվրոպական տերությունների համար այդ հայտարարությունը երբևէ չի ունեցել փոքր-ինչ նշանակություն: Տ. Սարուխանյանը հանգամանորեն բացահայտում է նաև պատերազմի ավարտից հետո Անգլիայի դերը թուրք ջարդարարների պարագլուխներին հովանավորելու և նախատեսվող պատժից նրանց խույս տալու հարցում: Ըստ այդմ՝ նա հիմնավորապես ապացուցում է, որ մայիսի 24-ի հայտարարությունն Անգլիայի համար ի սկզբանե եղել է ոչ այլ ինչ, եթե ոչ «*Tabula rasa*»:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ հանգամանալից ձևով ուսումնասիրված չէ հայ ժողովրդի կրած նյութական կորուստների չափը: Տ. Սարուխանյանը մանրամասնորեն անդրադառնում է այս հարցում Մեծ Բրիտանիայի մեծ դիրքորոշմանը և վեր է հանում նրա վրա բարդվող ամբողջ պատասխանատվությունը: Նա արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրության հիման վրա հիմնավորում է հայ ժողովրդի դրամական միջոցների մի մասի (շուրջ 5000000 թուրքական ոսկե ֆունտի սահմանում) առգրավումն անգլիական կառավարության կողմից, ընդգծում, որ այս գործընթացը կյանքի էր կոչվել և իրականացվել զանազան անգլիական ապահովագրական ընկերությունների և բանկային ծառայությունների միջոցով: Հեղինակը չի օգտագործել, սակայն, կանադահայ իրավաբան Գ. Բաղջյանի մեծագրությունը՝ նվիրված թուրքական կառավարության կողմից հայերի ունեցվածքի բռնագրավմանը⁵: Ի տարբերություն, սակայն, Բաղջյանի, որն ամբողջությամբ շրջանցել է եվրոպական տերությունների մասնակցությունը հայերի ունեցվածքի կողոպուտին և դրամական միջոցների յուրացմանը, Տ. Սարուխանյանը, փաստորեն, առաջինն է բացահայտում Անգլիայի մասնակցությունն այդ գործընթացին:

Հետաքրքիր մանրամասներ և նորություններ է պարունակում մեծագրության հիմնգերրող գլուխը, որը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնացման ասպարե-

⁴ A. Beylerian, op. cit.

⁵ Kévork K. Baghdjian, *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits abandonnés*, Montréal, 1987.

գում պաշտոնական Անգլիայի դերի լուսաբանմանը: Տ. Սարուխանյանն այս հարցը քննարկում է Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի գործունեության վերլուծության հենքի վրա, քանզի Հայոց ցեղասպանությանը հրապարակայնացում տալու գործը վստահել էր մրանց: Բազում փաստերով նա ապացուցում է, որ անգլիացի քաղաքական գործիչներն ու պատմաբանները չեն վարանել «բնաջնջվող հայ ժողովրդի ճակատագիրը համայն մարդկությանը» ներկայացնել՝ այն սեփական շահերին ծառայեցնելու նպատակով (էջ 107):

Հեղինակն անգլիական կառավարության «հայամպաստ» գործունեությունը դիտում է իբրև միմիայն պատերազմում Անգլիայի հաղթանակին նպաստող գործոն, որի բուն էությունը հանգում էր ոչ միայն Թուրքիայի և մրա դաշնակից Գերմանիայի վարկաբեկմանը, այլև հետապնդում էր չեզոք երկրներին, մասնավորապես ԱՄՆ-ին՝ Ամտանոյի կողմում պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակ: Նա ապացուցում է, որ Անգլիան մեծ շահագրգռվածություն էր հանդես բերում՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, մասնավորապես՝ Գերմանիայի ունեցած մեղսակցությանը լայն հրապարակայնություն տալու հարցում:

Անդրադառնալով «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքն Օսմանյան կայսրությունում (1915-16 թթ.)» փաստաթղթերի ժողովածուին⁶ առնչվող մանրամասներին, հեղինակը, հիմնվելով անգլիական արխիվային փաստաթղթերի վրա, հակահարված է տալիս Հայոց ցեղասպանության պատմության թուրք կեղծարարներին, որոնք, շահարկելով 1916 թ. Բրայսի աշխատասիրությանը լույս ընծայված հրատարակության հետ կապված պատմական հանգամանքները, վիճարկում են այս գրքում զետեղված ամստորագիր վավերագրերի արժանահավատությունը: Հղելով Ա. Թոյնբիի անձնական արխիվում պահպանված՝ սույն ժողովածուի սևագիր օրինակը, Տ. Սարուխանյանը հավաստում է, որ գրքում հրատարակված փաստաթղթերը ստացվել են Օսմանյան կայսրությունում բնակվող՝ պատերազմում չեզոք երկրների քաղաքացիներից, և այս էական հանգամանքը հրատարակիչներին դրդել է ժողովածուի վերջնական բնագրում շրջանցելու փաստաթղթերի հեղինակների անունները (քանզի, հակառակ պարագայում, օսմանյան իշխանությունները, անտարակույս, դաժան հաշվեհարդար կոտենեին հեղինակների հետ), որոնք, սակայն, ինչպես ճշգրտում է հեղինակը, հիշատակված են գրքի նախնական տարբերակում (էջ 128)⁷: Ի վերջո, Բրայսի ժողովածուն նա զնախատում է իբրև «Հայոց ցեղասպանության փաստը ամրագրող առաջին, համապարփակ, արժանահավատ, պատմաֆանեմատական և քննական մեթոդով հաստատվող աշխատություն», որի աղբյուրագիտական արժեքը բնութագրում է իբրև «անզնախտելի» (էջ 129):

⁶ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, London, 1916.

⁷ Համեմատության կարգով նշենք, որ 1896 թ. Փարիզում լույս տեսած «Հայաստանի կոտորածները. ակալապոսների վկայություններ» փաստաթղթերի ժողովածուի (Les massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Préface de G. Clemenceau, Paris, 1896) լույս ընծայման պարագայում, վավերագրերի իրադարձության միևնույն սկզբունքն է որդեգրել Ա. Չուպանյանը: Այդ իրադարձության մասին տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրները 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին. - «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պարմագրության հարցեր», 2004, թիվ 9, էջ 113-115:

Հեղինակը մանրագնին վերլուծում է Հայոց ցեղասպանությանն Անգլիայում հրապարակայնացում տալու նպատակով՝ բրիտանական խորհրդարանում կազմակերպված քննարկումները⁸, շեշտում Անգլիայի քաղաքական գործիչների՝ Գերմանիային պախարամանքի տրամադրվածությունը: Ընդհանուր առմամբ, նա գտնում է, որ «հայոց վիշտն ու Հայկական հարցի արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը» Անգլիայի քաղաքական գործիչները վերհիշել են սուկ «իրենց պաշարում, հատկապես խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ» (էջ 159): Ընդհանուր առմամբ՝ Ս. Սարուխանյանը համզում է միանգամայն համոզիչ հետևության, այն է՝ «Անգլիայի և հայ ժողովրդի շահերը երբևէ ոչ մի ընդհանրություն չեն ունեցել» (էջ 191):

Անդրադառնալով 1916 թ. իրադարձություններին, Ս. Սարուխանյանը հիշատակում է Եդյակ միության դեմ ԱՄՆ-ին պատերազմի մեջ ընդգրկելու՝ Անգլիայի մտադրության մասին (էջ 112): Հարկ է պարզաբանել, որ Եդյակ միությունը կազմավորվել էր դեռևս 1915 թ. մայիսի 3-ին, երբ այդ դաշինքի կազմից դուրս է եկել Իտալիան, իսկ 1915 թ. սեպտեմբերի 6-ին ձևավորվել է Քառյակ դաշինքը, որի կազմում ընդգրկվել էին Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան և Բուլղարիան:

Եզրափակելուց առաջ նշենք, որ Ս. Սարուխանյանի մենագրությունը բարեխղճորեն կատարված աշխատանք է, որն աչքի է ընկնում բազմապիսի սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ վերլուծությամբ: Գիտաճանաչողական ու քաղաքական անուրանալի նշանակություն ունեցող այս աշխատությունը ոչ միայն հիմնավորապես ներկայացնում է բրիտանական դիվանագիտության իրական դիմագիծը, այլև հակահարված տալիս Հայոց ցեղասպանության ժամանակակից կեղծարարներին, ինչը և պայմանավորում է նրա այժմեականությունը:

⁸ Նշենք, որ Ս. Սարուխանյանը հայերեն թարգմանությամբ հրապարակել է նաև բրիտանական խորհրդարանի Համայնքների և Լորդերի պալատներում՝ Հայոց ցեղասպանության առեցվող 1918 թ. փնդի ունեցած բռնարկումների որոշ արձանագրություններ: Տե՛ս Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում (1915-1918 թթ.), կազմող, առաջարկի, թարգմանության և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան, Երևան, 2000: